

# Når troen får øjne.

## En studie i Grundtvigs salmer

*Therese Bering Solten*

Artiklen opsummerer en række hovedpointer fra ph.d.-afhandlingen, *Troens øjeblik. Et tematisk, hermeneutisk og genreorienteret studie i N.F.S. Grundtvigs salmer*, og giver nogle eksempler herfra på, hvordan Grundtvigs salmer kan læses som poetisk teologi, samt hvilke perspektiver det giver at beskæftige sig med salmerne som hermeneutik og genre. Undersøgelsen omhandler i særlig grad Grundtvigs beskrivelse og anvendelse af troen som syn eller erkendelse, eller kort sagt: det fænomen, at troen i salmerne får øjne. Tesen er, at dette ikke udelukkende kan defineres som salmernes indhold eller sag, men samtidig har at gøre med, hvordan salmen påvirker den, der læser eller synger den, og derved med, hvilken slags tekst salmen er. Det karakteristiske ved salmer og mange poetiske tekster er netop, at tekstens anliggende og dens fremstillingsform ikke er to separate aspekter ved teksten, men eksisterer samtidig som en ubrydelig helhed. Pointen – som demonstreres i afhandlingen og i nærværende artikel – er, at salmepoesien ikke i ligefrem forstand kan oversættes til teologi, men at læsningen af salmerne som poesi kan give teologisk indsigt.

### Troens øjeblik

Min undersøgelse af salmerne tager udgangspunkt i forholdet mellem det synlige og det usynlige, nærmere bestemt troens syn eller blik. Afhandlingens titel, *Troens øjeblik*, spiller både på de optiske og de temporale aspekter, og de forskellige underbetydninger, som ordet øjeblik kan have. Sigtet med læsningerne af Grundtvigs salmer er at beskrive, hvordan det fænomen, at troen får øjne, på forskellige måder gør sig gældende i tek-

sterne. En væsentlig fortolkningsmæssig pointe er, at fænomenet har en sådan karakter, at salmerne ikke bare kan siges at handle *om* troens syn, men samtidig handler *med* modtagerens eget syn, altså har til hensigt at påvirke dette.

Med sit overordnede forehavende involverer undersøgelsen både her og i afhandlingen såvel analysen af salmernes billedbrug, rimforhold og grammatik (det, der kunne samles under betegnelsen det poetiske) som redegørelsen for teksternes begrebsanvendelse (hvilken teologisk betydning ligger der i begreber som f.eks. kærlighed, synd, frelse). Desuden indeholder den et erkendelsesfilosofisk aspekt, som handler om, hvilken form for Gudserkendelse der er menneskelig mulig. Analyserne består derfor for det første af konkret-sproglige iagttagelser vedrørende salmeteksternes poetiske fremstilling af forholdet mellem synligt og usynligt. Det vil f.eks. sige udsagn om syn, øjne, vision, skuen, forestillinger og lignende, der i salmerne enten fremsættes eksplicit (i udsagn som f.eks. "Se!", "Luk Øine op!") eller mere implicit, ved at salmernes billedsprog manifesterer sig som en invitation til læseren til at bruge sin forestillingsevne. For det andet handler det om at beskrive, hvordan disse iagttagelser forbinder sig med den teologiske tolkning eller udlægning af troen og den troendes position i forholdet mellem synligt og usynligt. For det tredje har det været nødvendigt teoretisk at overveje, hvilken type tekst salmen er, og reflektere over, hvordan og hvad læseren 'ser' i og gennem teksten.

### Poetisk teologi

En vigtig første indfaldsvej til at læse salmer som poetisk teologi må nødvendigvis være en afklaring af, hvad der menes med betegnelsen 'poetisk teologi'. Interessen for poetisk teologi brød frem i teologien i 1970'erne i kølvandet på den sproglige vending, som inden for litteraturvidenskaben afspejlede en fornyet filosofisk interesse for sproget. Særlig vigtig var forestillingen om, at sproget ikke bare beskriver verden, men også former vores opfattelse af verden. Op gennem 1970'erne og videre blev poetiske tekster genstand for en række selvstændige teologiske studier.<sup>1</sup> Det overordnede

<sup>1</sup> Eksempelvis Kemp (1974), MacFague (1975; 1982), Balling (1983) og Nielsen (1998; 2009).

spørgsmål, som drev den poetiske teologi, blev nu, hvordan sproget former og påvirker den teologiske forståelse. Grundlaget for den poetiske teologi blev derfor ligesom for det selvstændige poesistudium grundlæggende sprogfilosofiske spørgsmål om forholdet mellem sproget og verden eller mellem tegnene og det betegnede og om metaforens betydning og kraft (Kemp 1974, 73-86; Nielsen 2009, 16; 109-154).

Når det gælder forståelsen af den poetiske teologi som tekster, er et træk, der ofte fremhæves, forskellen mellem lyrikkens billeddannelse og teologiens (oftest synonymt med dogmatikkens) begrebsliggørelse, altså en konkret-sanselig, associativ og dobbeltydig sprogform over for en abstraherende og almengørende (Auken m.fl. 1999, 13). Teologisk poesi må ikke betragtes som en teologisk manual, men som litteratur (Bjerg og Holst 2011, 12f.; Grønkjær 2001, 315). At "billedet styrer begrebet", som det formuleres af Bjerg og Holst (2011, 13), betyder derfor, at læsningen ikke må afmontere billedet for at komme frem til tekstens dogmatiske udsagn eller teologiske budskab, men bør forsøge at forstå teologien på poesiens præmisser (Balling 2003, 267). Et andet aspekt ved poetisk-teologiske tekster, som Kemp berører i *Engagementets poetik* (Kemp 1974, 39), handler om faren for, at teologien fuldstændig opløser sig i billeder. Spørgsmålet bliver dermed, hvordan mystisk-poetiske tekster kan befordre genuin teologisk refleksion, samtidig med at teksternes poetiske dimension fastholdes; dvs. at der tages højde for, at teksterne ikke har en direkte oversættelig meddelelsesform, hvis interesse og berettigelse forsvinder ved oversættelsen (Kemp 1974, 93). Svaret er, at teologien i disse tekster, som Balling formulerer og demonstrerer det, ikke alene udfolder sig på poesiens, men samtidig også på den teologiske traditions præmisser (Balling 2003, 367). Det teologiske sprog i salmer er ikke blot deskriptivt, men også i høj grad fortolkende. Det gælder i særlig grad Grundtvigs salmer, der er kendte og elskede for deres billedrigdom. Derfor er det teologisk interessante i analysen af dem ikke kun at konstatere, at de handler om Gud, men også at beskæftige sig med, *hvordan* de handler om Gud (Hauge 2000, 17) og *med* det menneske, der læser eller synger dem.

En skærpelse af disse synpunkter kan finde sted i dialog med nykritikkens forståelse af digtet. I denne litterære 'skole' er en væsentlig pointe, at det bør opgives at tale om et digts form i konventionel forstand som et

udtryk, der bærer eller rummer et indhold.<sup>2</sup> Snarere bør man opfatte det sådan, at digtet har en dagsorden eller et problem, der løses *ved hjælp af selve digtningen af digtet*. Løsningen ses simpelthen som den måde, materialet 'ordnes' eller struktureres på (Brooks 1949, 178). Et godt digt er i den forstand kendetegnet ved, at det modsætter sig parafrasering, og det er derfor i virkeligheden slet ikke muligt at fremsætte digtets totale mening i adækvate prosaudsagn eller opsummere i prosa, hvad digtet siger. Groft sagt: Hvis digteren kunne have udtrykt det, han ville sige, på anden måde end gennem et digt, havde han ikke behøvet at skrive digtet (Brooks 1949, 188).

### Salmer som poetisk teologi

Med hvilken ret kan man kalde salmetekster poetisk teologi? Faren kan hævdes at være, at der bliver tale om en tautologisk metode, hvor man søger at påvise en evident sammenhæng. Jeg vil hellere sige, at salmerne er eksemplariske som poetisk teologi. Det ser man i berøringspunktet mellem det poetiske og det teologiske – det øjeblik i teksten, hvor det ene ikke kan forstås uden det andet. Billedsprogets dobbelthed (det kendte, genkendelige og forståelige over for det ukendte, uforståelige eller symbolske) kan i den sammenhæng i nogen grad sidestilles med religionens opfattelse af en immanent og en transcendent virkelighed. Så langt som denne parallel holder, må det da være salmens vigtigste, men også sværeste opgave at give det immanente og det transcendent lige stor plads og rang. Salmen må på én gang demonstrere inkompatibiliteten og insistere på mødet eller udvekslingen mellem immanens og transcensens, således at den Gud, som salmen handler om, ikke kun fremstår som et uigennemtrængeligt mysterium, men at en teologisk tale herom faktisk også samtidig bliver mulig. Salmer rækker bl.a. i kraft af et vidt forgrenet reference-netværk i fortolkningsmæssig henseende ud over de teologiske fags individuelle

<sup>2</sup> Følgende tager udgangspunkt i Brooks (1949). Jeg tilslutter mig i afhandlingen ikke en bestemt litterær analysemetode eller skole, men eftersporer en mere overordnet forståelse af hermeneutik som *teologisk* metode. Nykritikkens 'rensede' tekstbegreb benyttes som udgangspunkt for gennemtænkningen af forholdet mellem teologi og poesi, idet en række misforståelser af dette forhold betragtes som adækvate med den misforståede skelnen mellem indhold og form.

metoder. Teksten selv siger *mere*, end eksempelvis en dogmatisk, bibelesgetisk eller genreteoretisk parafrasering hver for sig kan gøre rede for. Heri består det poetisk-teologiske ved salmegenren.

Salmens opgave er dog samtidig at undgå at blive et lukket poetisk selv-refererende system. Når salmen i forskellige henseender (som der i det følgende gives eksempler på) transcenderer sig selv som tekst, er det ikke kun et kunstnerisk tekstuel projekt, men også et teologisk, der tyder og fortolker en bestemt situation, og hvad det betyder i denne situation, at Guds ord blev kød og tog bolig blandt mennesker. Salmepoesiens hovedmetafor, teologiens dybeste gåde, er således inkarnationen, Kristus-poemet, hvoraf hele den poetiske tale udgår. Herved forpligter salmegenren – og fortolkningen heraf – sig som teologi.

### Poetisk teologi som teologisk forskningsgenstand

Udfordringen, som poetiske tekster stiller teologien som fag og som akademisk disciplin, er altså, at man må opgive forestillingen om den teologiske tekst som en form med et indhold. Teksten må opfattes som en enhed, som teologien ikke skal ekstraheres ud af, men som den nødvendigt må forstås ved hjælp af. Det teologiske kan med andre ord kun forstås ved at blive fastholdt i et forhold til det poetiske. Som det er tilfældet med metaforen som stilfigur eller trope, gælder det ligeledes for poetisk-teologiske tekster, at der ikke eksisterer et skel, hvor poesien holder op, og teologien begynder.

Disse betragtninger rejser et vigtigt spørgsmål til teologien, der ikke alene handler om afvejningen af én metode frem for en anden, men om, at teologien som fag og videnskab må udspørge sig selv om sin rolle og funktion som fortolker. Det at tro kan siges at være salmernes 'sag', men i mere end blot tematisk forstand. Tro og tros erkendelse er i høj grad også et retorisk anliggende i en salme. Salmers fremstillingsform peger ikke kun i retning af tekstens forfatter. De er heller ikke blot udtryk for en bestemt teologi, men er derimod noget, der direkte vedrører og kan påvirke tekstens modtager. Dermed opstår spørgsmålet, hvordan poesien 'giver mening' i salmerne.

Et af de mest gennemtænkte forsøg på at besvare dette spørgsmål finder man hos den franske filosof og litteraturteoretiker Paul Ricoeur. Ricoeurs

filosofiske hermeneutik handler netop om “kunsten at afkode indirekte mening” (Kearney 2004, 1) og tilvejebringer dermed ansatser til arbejdet med det metodiske problem, der drejer sig om (u)oversætteligheden af den poetiske tekst. Om nogen beskriver Ricoeur det poetiske sprogs evne til at sammenføje ellers uforenelige betydningselementer og på den måde skabe ny mening. Ligeledes redegør han for, hvordan narrative tekster udfolder sig i en fortolkningsstruktur, der ikke blot lader ny mening fremkomme, men også sætter læseren i stand til at være i verden på en ny måde. Netop denne filosofiske hermeneutik danner grundlag for at kunne beskrive, hvordan salmerne ‘virker’, det vil sige, hvordan salmen som poesi betragtet kan fremsætte nye betydninger på en måde, som medfører en udvidelse eller fornyelse, også på et værensmæssigt plan. Hermed flyttes betragtningen af troen som fænomen fra en hermeneutisk til en eksistentiel horisont, altså fra en måde at forstå og fortolke på til en måde at eksistere på eller være orienteret i verden på.<sup>3</sup>

Som eksempel på dette kan nævnes den bibelhistoriske sang “Luk Øjne op, al Christenhed” (GSV II, 253). Som poetisk genskrivning af den bibelske beretning om vandrigen til Emmaus udfolder sangen gennem beskrivelsen af disciplenes gradvise erkendelse en treleddet fortolkningsstruktur. Den lukanske beretnings struktur og tema skinner således tydeligt igennem sangen som et skelet, salmeteksten er modelleret over. Denne struktur bevirker, at læseren, efterhånden som teksten udfolder sig, føres gennem forskellige erkendelsesniveauer, og mødet mellem tekst og læser befordrer dermed, at læseren kommer til sig selv som samtidig med begivenheden. Eksempelvis er der igennem hele sangen en udpræget appel til syn og høreelse. Evnen til at se og høre forbindes med lukke-åbne-bevægelsen, hvilket har en basal fysiologisk begrundelse, men i særdeleshed baserer sig på den bibelske fremstilling (Luk 24,16; 31; 32; 45). I salmen flyttes dette motiv helt ud til kanten af fortællingen, hvorved imitationen af bevægelsen, øjnenes oplukken og mundenes åbnen til sang, gøres til modtagerens adgangsvej til det fortalte. Det signifikante “Luk op!” lyder som et ekko af det bibelske *effata* og understreger herigennem det erkendelsesmæssige aspekt.

<sup>3</sup> Denne forståelse af begrebet øjeblik betoner på samme tid dets flygtighed og forlener det med en ny eksistentiel tyngde. Dette kan sidestilles med Søren Kierkegaards beskrivelse af, hvordan øjeblikket som det eviges indbrud i tiden, afkræver mennesket en afgørelse.

Teksten er kendetegnet ved en æskestruktur, hvor stemmer, tider og landskaber åbner sig gennem hinanden. På nær den senere redigerede salmes ombytning af markvej med kirkesti er første strofe velkendt:

Luk Øine op, al Christenhed!  
 See hist, hvor Fuglen synger,  
 Sig Bakke op og Bakke ned  
 En Markvei yndig slynger!  
 (GSV II, 253)

Hen mod slutningen af salmeteksten lægger formuleringen “Og skal den Sang ei fare frem / paa Vinger i det Dunkle” en forhalingsproces ind i erkendelsesprocessen og flytter tyngdepunktet over i den sang, der skal opstå af historien. Dette betyder, at teksten bryder sammen eller transcenderer sig selv, for at noget nyt kan opstå heraf. Idet fortællingen derved overdrages til eller overtages af læseren eller den syngende forsamling, har fortællerstemmen så at sige ud-talt sig selv. Dermed bliver det tydeligt, at det scenarium, som sangens fortælling åbnedes med (hvad end dette tolkes som et bibelsk eller et nutidigt landskab), ikke er identisk med fortællingens yderste ramme. Den sidste strofe (str. 41) i sin helhed kommer derved til at pege foregribende ud over den narrative fortællings rammer imod en ny vision, den endelige og fulde åbenbaring i det himmelske Jerusalem:

Og skal den Sang ei fare frem  
 Paa Vinger i det Dunkle,  
 Til Øiet i Jerusalem  
 Skal see ham selv og funkler!  
 (GSV II, 259)

Bevægelsen gennem vinget sang til profetisk vision slutter dermed cirklen tilbage til den første strofe, hvor blikket ledtes i retning af den syngende fugl. Fuglen viser sig dermed som en foregribelse af menighedens sang og englesangen, som denne skal istemme.

Et andet karakteristisk træk ved teksten, som hænger sammen med det foregående, er den udprægede fremstilling af ‘gensynet’. Den første strofe spiller på en art genkendelsens glæde i landskabsmaleriet, og i sidste strofe fremstilles det at se Kristus som en funkler i øjet. Den seen, der her er på

spil, er således virkelig en genkendelse eller et gen-syn, i og med at øjets funklen er en refleksion af Kristus.

Den narrative struktur er tydelig i en salme som denne, der er en gen-skrivning af en evangelieberetning. Flere af de mindre narrative salmer kan dog siges at gennemløbe tilsvarende forløb, hvor referencen til inkarnationen i form af Betlehemsbarnet eller nadveren ofte udgør salmefortællingens forståelsesmæssige midte. Dette gælder eksempelvis "Det kimer nu til Jule-Fest" (*GSV III*, 123), som er Grundtvigs gendigtning af en luthersk julesalme. I det store digt "Menneske-Livet" (*GSV IV*, 230), der har en række genretræk tilfælles med salmerne, 'løser' beskrivelsen af Jesusbarnet i krybben (som er det inkarnerede Gudsord), den gådefulde tale og leder over i beskrivelsen af dåben ved Helligånden:

*Bethlehems-Barnet i Krybberum lagt!*

Lade med dig vi os føde og svøbe,

Da skal det sees, som dit Forbud har sagt,

Du kan og vil med den *Helligaand* døbe.

(*GSV IV*, 233)

Herefter kan digtet bevæge sig frem mod skabningens lovsang i den afsluttende str. 38:

Tungemaal, Stammer og Folk paa Guds Jord!

Vaagner og frydes ved *Menneske-Livet!*

Eder med Bethlehems-Barnet: Guds Ord,

Glandsen og Glæden for evig er givet!

(*GSV IV*, 235)

Gudsordet har hermed vist sig at 'trumfe' den gådefulde poetiske fremstilling, men billedtalen har samtidig vist sig som den nødvendige forberedelse af eller forudsætning for menneskets forståelse af inkarnationens betydning

Ricoeur betoner, at det, at det poetiske sprog beskriver verden metaforisk og ikke deskriptivt, ikke gør det til en mindre gyldig beskrivelse. En sådan erkendelse inkarnerer Grundtvig på det nærmeste i sine salmer. Det sker eksempelvis i "Der er et Øie" (*GSV V*, 62) ved hjælp af en spejlingsstruktur, hvorigennem den syngende (troende) kan få øje på sig selv



i Guds billede. Tekstens billedsprog er tydeligt præget af gammeltestamentlig billedbrug og symbolik, der dog ombrydes i den kristne tolkning. Den sidste strofe illustrerer således, hvordan blikket fra Kristus, menighedens brudgom, skaber og genskaber mennesket:

Det er Brudgommen,  
 Som seer saa grandt,  
 Og det er Dommen,  
 At alt er Tant  
 For ham foruden  
 Hans Perle: Bruden  
 Om Natten og om Dagen  
 Han seer kun Magen  
 I Kiærlighed!  
 (GSVV, 66)

Brudgommen ser her mennesket "grandt". Det vil sige klart og sandt. Udtrykket "At se Magen" har flere betydninger, som i netop denne tekst supplerer hinanden. På baggrund af tekstens bryllupsmotiv (jf. Sl 45, 14-16; Åb 19, 7-8; 21,2) skal læseren ved ordet "Magen" naturligvis se ægtefællen, bruden, for sig. Men billedet betyder samtidig, at menigheden skal se sig selv i Guds øjne. Det er et vovet projekt at ville beskrive, hvad Gud ser, måske mere vovet end at ville beskrive, hvordan Gud ser ud – eller måske kommer det netop ud på et: Når Gud *gennem Kristus* ser "Magen", ser han 'noget lignende', noget magen sig selv. "Der er et Øie" beskriver således, at Gud ser mere i mennesket, end der er at se for mennesket. I den forstand er Guds blik et poetisk (i betydningen skabende) blik. Ligesom metaforen *siger* mere, *ser* Guds blik mere. Mennesket får dog ikke derigennem adgang til Guds syn, men i stedet et fornyet blik på sig selv. Såvel den sproglige som den synsmæssige mer-seen har betydning på det ontologiske plan: Guds blik bliver med Ricoeurs udtryk *le voir comme* i den forstand, at det skaber ved at se, hvorefter mennesket kan begynde at blive, *som* Gud ser det.

Ricoeurs eksplicite refleksioner over de bibelske genrer – og i særdeleshed salmegenren – skærper endvidere forståelsen af den måde, hvorpå Grundtvigs salmer refererer til andre tekster og tekstformer og gør dem til komplekse poetiske udtryk. Man kan således se en parallel mellem

Ricoeurs beskrivelse af Bibelen som én levende intertekst, genrerens *Sitz im Wort* (Ricoeur 1995, 71), og den måde, hvorpå de bibelske genrer og diskurser trækkes ind i og gennem salmeteksten. Ifølge Ricoeur er udfordringen ved uoversætteligheden af den poetiske tekst netop ikke et fortolkningsproblem, men en fortolkningspointe. Meningsoverskuddet aktiverer imaginationen og indbyder læseren til en fortolkning, der selv er poetisk (i betydningen skabende) og retter sig mod eksistensen, væren selv. Ricoeurs filosofiske hermeneutik viser, at læserens selvbevidsthed ikke først og fremmest er forudsætningen for forståelse, men et udkomme af læsningen. Når teologien udlægger tekster, handler det derfor ikke alene om, hvad disse tekster kan sige eller betyder, men i lige så høj grad om, at fortolkningen i sig selv er teologisk formidling.

### Salmerne betragtet som tekster

I forlængelse af disse indsigter ligger, at nok er salmer noget, der skal synges, men at de samtidig også er tekster, der fortolkes i en kontekst, mens de synges. At salmer på denne måde fungerer som brugstekster i forbindelse med en social-religiøs handling, gør det oplagt at overveje, hvori det særegne ved salmen som genre består. Inden for nyere litterær og retorisk genreteori har man fået blikket op for genren som handling og inddragelsen af kontekstens betydning. Ikke mindst den retoriske genreteori (Miller 1994) muliggør en beskrivelse af salmeteksterne, der tager hensyn til gudstjenestens betydning, men dog holder fokus på salmeteksten som poetisk-teologisk ytring. Som genre har salmen en klar retorisk funktion, der retter sig mod en bestemt situation, som den samtidig er med til at påvirke. Den genreteoretiske betragtning af salmens selvoverskridende karakter kvalificerer derved den teologiske beskrivelse af det religiøse 'rum', som salmen etablerer.

Særlig anvendelig i forbindelse med Grundtvigs salmer er i denne sammenhæng den franske litteraturteoretiker Gerard Genettes studier i fænomenet transtekstualitet, dvs. kortlægningen af forbindelsen mellem tekster. Ved hjælp af hans teori bliver det f.eks. muligt at beskrive, hvordan Grundtvigs salmetekster rækker ud over sig selv gennem henvisningen både til andre salmer og til helt andre teksttyper. Det gælder fortrinsvis de bibelske genrer, men også eksempelvis de liturgiske genrer, som

salmeteksterne indlejrer eller bevæger sig i retning af. På denne måde viser salmetekstens *arkitekstur* (jf. Genette 1992) sig tydeligt som det meget store tekstnetværk og dermed fortolkningsrum, som genren opstår af. At Grundtvigs salmer tematisk udspringer af de bibelske skrifter og kirkens bekendelse, er således et typisk genretræk. Det, der ikke er så typisk hos Grundtvig, er den måde, hvorpå teksten transcenderer sig selv gennem det 'spil' (jf. Gadamer 2004, 101ff; Bader 2009), den indgår i med andre tekster. Salmeteksternes transtekstuelle dimension træder således tydeligt frem som en vigtig forudsætning for hermeneutikken i Grundtvigs salmer.

### Salmen som palimpsest

Hermed træder det, som Genette kalder en palimpsestisk<sup>4</sup> struktur frem i salmerne både i de enkelte salmetekster og på værkniveau. I afhandlingen beskrives eksempelvis, hvordan forskellige typer af tekster (kaldet paratekst, f.eks. titel, genrebestemmelse, dedikationer og indledningsdigt) leder læseren ind i *Sang-Værk til den Danske Kirke* (1837). Dette giver indblik i måden, hvorpå Grundtvigs salmedigtning udspænder forholdet mellem skrevet og mundtligt ord, mellem bog(stav) og sang. Med udgivelsen af sangværket iscenesætter Grundtvig sin salmedigtning som en stærkt transtekstuel praksis eller digtform, hvis intention er at give udtryk for kristendommens historiske sammenhæng og bevægelse.

De enkelte salmer viser gennem deres transtekstualitet forskellige lag af denne historie. Eksempler på dette hos Grundtvig er typisk både salmehistoriske (referencer til og omtolkninger af eksempelvis David, Luther, Kingo og Brorson), bibelhistoriske (typologiske fortolkninger mellem Det Gamle og Det Nye Testaments skrifter og bibelhistoriske parafraser) og teologi- og dogmehistoriske referencer (i form af poetiske nyformuleringer af teologiske begreber som eksempelvis 'forsyn' og den soteriologi og antropologi, der forbinder sig hermed). Som eksempler kan nævnes, hvordan både "Velkommen igien Guds Engle smaa" (*GSVI*, 405) og "Luk Øine op, al Christenhed" (*GSVII*, 253) indeholder en klar transtekstualitet ved

<sup>4</sup> Palimpsest betegner et dokument, hvor noget nyt er skrevet oven på noget allerede eksisterende, således at det gamle og det nye kan læses i lyset af hinanden. Genette anvender betegnelsen om den måde, hvorpå tekster indskrives sig i hinanden, altså det, der i litteraturforskningen kaldes intertekstualitet.

at indlejre andre genrer (bøn eller bekendelse). Herved forstærkes salmerens performative karakter. I strofe 7 og 8 (to sidste strofer) af julesalmen bliver dette tydeligt:

Da vandre Guds Engle op og ned  
 Paa Psalmens Tone-Stige,  
 Da siger vor Herre Selv "Guds Fred"  
 Til dem, den efterhige,  
 Da aabner sig Himlens Borge-Led,  
 Da kommer ret Guds Rige!

---

O, maatte vi kun den Glæde see,  
 Før vore Øine lukkes!  
 Da skal, som en Barne-Moders Vee,  
 Vor Smerte sødt bortvugges!  
 Vor Fader i Himlen! lad det skee!  
 Lad Jule-Sorgen slukkes!  
 (GSVI, 408)

Syvende strofes beskrivelse af Gudsriget er her klar, og forvisningen om realiteten af det beskrevne, ikke blot her, men også i de foregående strofer (5 og 6) understøttes af den indikative modus. Formuleringen "Da kommer ret Guds Rige!" har således konkluderende karakter. Men i og med formuleringen er en imitation af ordene fra Fadervor "komme dit rige", leder den samtidig over til næste strofes konjunktiviske (optativiske) modus. Skillestregen mellem syvende og ottende strofe markerer denne overgang mellem indikativ og konjunktiv og fremstår derved som en membran, hvor de to tidsopfattelser *allerede* og *endnu-ikke* befinder sig i en glidende overgang mellem de to strofer.

Sidste strofes midterste to vers, udtrykket "Da skal, som en Barne-Moders Vee, Vor Smerte sødt bortvugges!", refererer til beskrivelsen af den fødende kvindes trængsler i Jesu afskedstaler i Johannesevangeliet (Joh 16, 21), der handler om tiden fra Jesu bortgang til hans genkomst og netop derved kredser om omslaget fra sorg til glæde. Jesus formaner her sine disciplene til at bede i hans navn, og intet vil blive dem nægtet (Joh 16, 23-24), hvilket vil gøre glæden fuldkommen.

Endnu klarere er allusionen i salmens to sidste vers, "Vor Fader i Himlen! lad det skee! / Lad Jule- Sorgen slukkes!", der spiller på ordlyden af Fader-vor (Matt 6, 9-10). Bønnen kan her med litteraturteoretikeren Bakhtins terminologi (Bakhtin 2009, 181) beskrives som en primær genre, der indlejres i en sekundær genre (salmen) og ikke i de sammenhænge, den egentlig kendes fra: dels den tekstuelle, som er evangeliet, dels den liturgiske, som er gudstjenesten. Salmens rekontekstualisering af bønnen kan således ses som en gendigtet eller poetificeret form af evangeliet, samtidig med, at den forbinder sig med liturgien i gudstjenesten.

Indlejringen af bønnen i salmen understreger stærkt håb og dermed på den ene side afstanden til den begivenhed, som fremstilles i strofe 7. På den anden side svækkes den selvsamme fornemmelse af afstand ved bønnen, der viser sig som en hånds-rækning til det urolige eller bekymrede menneske. Indlejringen af bønnen udvider således salmens 'kompetenceområde' og bringer den i tættere dialog med gudstjenestens og kristenlivets øvrige udtryksformer eller talehandlinger.

Salmen ændrer ikke genre ved, at bønnen indlejres, tværtimod styrkes menighedens opfattelse af sig selv som et Guds folk eller Guds børn netop ved formuleringen af de ord, der ligger tæt op ad den fra gudstjenesten velkendte bøn. Salmens kommunikationssituation og poetiske billedunivers bevares altså, samtidig med at der etableres en forbindelse fra indbildningskraft (drømmesyn og vision) til troshandling (bøn).

I digtet "Menneske-Livet" (*GSVIV*, 230), der omtaltes tidligere, indlejres på tilsvarende vis den gammeltestamentlige Salme 8. Derved skabes en ny sang, hvis mål er forbindelsen med den himmelske lovsang (her str. 32 og 33):

Syng med den Gamle i Tonefald nyt:  
Seer jeg til Himlen og Stjernernes Hære,  
Gud, som forkynder din Ære saa lydt,  
Lysende Spor af Gudsfingeren bære;  
(*GSVIV*, 234)

I den gammeltestamentlige salme står: "Når jeg ser din himmel, dine fingers værk, månen og stjernerne, som du satte der" (Sl 8,4). Den gamle salme bliver medfortolker af den stadig aktuelle, men nu forklarede gåde. Menneskelivet trækker lysende spor efter sig, fordi det vidner om Guds finger i

skaberværket, beskrives det tidligere i digtet (str. 16). Forklaringens årsag er Kristus, hvilket gøres klart i digtets anden del. Derfor er der i strofe 33 indskudt en række referencer til inkarnationsbegivenheden i den gammeltestamentlige salme, således at det i spejlingen mellem den gamle og den nye salme vitterlig viser sig, at det menneskelige forklares i lyset af det kristelige:

Vel maa jeg sige: hvad er vel en Mand,  
 At du hans Støv skulde drages til Minde!  
 Og saa en Menneskesøn, hvad er han?  
 Kan i hans Hytte et Herberg du finde!  
 (GSV IV, 234)

Denne strofe relancerer således det spørgsmål, hvorom hele digtet drejer sig (hvad er et menneske?), og som dets første del er en poetisk udfoldelse af. Med formuleringen "Kan i hans Hytte et Herberg du finde" og udtrykket "Og saa en Menneskesøn, hvad er han?" understreges den kristologiske determination af det menneskelige.

### Salmen som genre

Studiet af salmerne som genre viser endvidere, at Grundtvigs salmer opstår og gennemløber en genremæssig udvikling, der står i konkret forbindelse med det øvrige forfatterskab. Gennem salmeteksterne videreudvikles bestemte poetiske mønstre. Efterklangsgenren og den poetiske erkendelsesfigur gåden får således specifik betydning i og for salmegenren.

Hvis man konsulterer Grundtvigs egne redegørelser for salmen som genre, viser det sig, at Grundtvig på den ene side udfolder genren i overensstemmelse med sin teoretiske forståelse, men at han på den anden side også gør noget mere, end han via en kritisk-essayistisk diskurs kan give udtryk for. Dette har at gøre med den måde, Grundtvig investerer sig selv i sit digteriske projekt (Lundgreen-Nielsen 1980, 895). Salmedigtningen må således forstås ikke blot som dogmatik på vers, men som en vigtig brik i Grundtvigs digteriske udfoldelse og selvforståelse. Grundtvigs selvsymbolik bliver dermed, for at udtrykke det med Ricoeur, den måske vigtigste

‘omvej over tegnet’, når det gælder salmegenrens formation i forfatterskabet og den salmearv, han har efterladt sig.

Også derved kan en genreteoretisk tilgang bidrage til forståelsen af Grundtvigs salmers betydning, ikke blot i kvantitativ henseende, men som en genre, foruden hvilken hverken digteren eller forfatterskabet ville have været de samme.

### Salmen som eskatologisk genre

Endnu et særligt træk ved Grundtvigs salmer er, at de på forskellige niveauer udfolder sig som det, man kan kalde en eskatologisk genre.<sup>5</sup> Med udtrykket hentydes til, at det poetiske sprog ved hjælp af rim, metrik og billeddannelse nedbryder og opbygger salmens tid på såvel et semantisk som formelt niveau: I “Velkommen igien, Guds Engle smaa” drejer det sig eksempelvis, som beskrevet ovenfor, om et vekslende tidsperspektiv mellem et ‘allerede’ og et ‘endnu-ikke’ i salmens to sidste strofer. I “Jeg er saa underfuld en Magt” (*GSV I*, 33; *GSV II*, 385; *GSV V*, 539) skabes på en lidt anderledes måde en forhalet tidsfornemmelse op til beskrivelsen af Gudsrigets frembrud. Det drejer sig om stroferne 23-25, der kan regnes for én meningshelhed, hvilket markeres ved, at både 23 og 24 afsluttes med semikolon. I stroferne frembringer anvendelsen af handlingsverber i præsens participium (str. 23: “Adspredende”; str. 24: “Opvækkende”, “Fremlokkende”; str. 25: “Udstraalende”) en både udstrakt og fyldt tid, dvs. en eskatologisk tid *ho nyn kairos* (Agamben 2005, 79):

Det kiendes skal, naar som en Soel  
Jeg straalers brat i Størke,  
Adspredende fra Pol til Pol  
Alt Hedenskabets Mørke;

Opvækkende de tørre Been  
Til Liv af *Jakobs* Grave,  
Fremlokkende af Stok og Steen  
En deilig Blomster-Have;

<sup>5</sup> En betegnelse, jeg har valgt under inspiration af Agamben (2005).

Udstraalende min Herres Glands  
 Som aabenbar kun døde,  
 For at med Livets Rosen-Krands  
 Jord-Klimpen *Ham* kan møde!  
 (GSVI, 36)

At tiden her fyldes, betyder, at tid og rum ved skabelsens fuldendelse går i opløsning. Når tidens og rummets begrænsninger således er brudt op, fordi sandheden og livet fuldt har overtaget, kan det utrolige lade sig gøre: Den skabte dødelige jordklimp kan gå livet og lyset i møde. Lyset i salmen manifesterer sig gradvist tydeligere gennem teksten. Klaringen tager afsæt i str. 13, der med formuleringen "Lys om Land" proklamerer en fornyet skabelse, der er virksom i sakramenterne. I str. 16 omtales det lys, der ved troen skal klares, og i str. 21 står den prægtige gyldensol op af havet og kaster på det nærmeste sine stråler hen over de følgende strofer: "At Lyset er mit klædebon / (...) Det skal nu Verden lære" (str. 22). Sandheden, det åndelige lys, udraderer løggen, det åndelige mørke. Det horisontale og det vertikale mødes, hvilket indikeres gennem tydelige vandrette og lodrette bevægelser i de tre citerede strofer: I str. 23 beskrives lysets stråler, der spreder sig oppefra og ned og fra pol til pol, i str. 24 understreges en opadgående bevægelse ved knoglerne, der rejses af gravene, og blomsterne, der skyder op af jorden, og i str. 25 betones endelig mødet mellem bevægelsesretningerne og den lineære tids opløsning i rosenkrans-motivet.

Også den førømtalte transtekstualitet påvirker ofte salmens fremstilling af tid, f.eks. ved at de bibelske referencer sættes i spil i forhold til hinanden ved hjælp af typologiske genskrivningsmønstre. I disse forankres nutiden enten retorisk i form af direkte henvendelser til modtageren eller 'tematisk' gennem sakramentale og andre gudstjenestelige referencer. Herved bliver fortid, nutid og fremtid eller profeti, forventning og opfyldelse spejlet i hinanden. Derved opstår det særlige forhold ved Grundtvigs salmer, som allerede Scharling (1950, 8) iagttog; nemlig, at det futurisk-eskatologiske træder frem *i takt med* den præsentiske Gudsrigeforståelse. Som poesi kan salmen således 'sprænge' sin egen kronologiske tid og fremstille en eskatologisk tid.

Den teologiske baggrund for denne særlige poetiske fremstillingsform er Grundtvigs forestilling om Guds skabende kraft gennem hele historien (Balslev-Clausen 1991, 78). Denne anskuelse kommer til udtryk i salmen



i en slags pneumatologisk hermeneutik, hvilket kan forstås som det træk, at salmen lader flere ting ske på én gang (Hansen 2011), så det er i den gensidige spejling herimellem, at betydningen fremkommer. Etableringen af en samtidighed mellem læserens nutid og den bibelske fortid, sådan som det ses i salmerne “Luk Øine op, al Christenhed” og “Øine, I var lykkelige” (GSVV, 278), er et markant eksempel på dette. Salmens poetiske fremstilling er en påmindelse om sammenhængen mellem menneskelivet og kristenlivet, mellem øjets sansning og troens, mellem menneskets tid og Guds evighed.

Salmen selv bliver i denne henseende en vigtig formidler af, hvordan evigheden spiller ind i tiden. Særlig bemærkelsesværdig er i denne sammenhæng den poetiske (metriske) ‘styring’ af modtagerens åndedræt, som det eksempelvis forekommer i “Der er et Øie”: For flere af stroferne i denne tekst gælder det, at én strofe faktisk er én sætning, hvilket betyder, at læseren skal holde sammen på strofens mening hen over mange linjebrud. I stedet for at meningssammenhængen holdes inden for verset, bæres eller bredes tanken derved ud over linjens kant, og sætningens mening falder således i de fleste strofer først på plads i sidste linje. Enjambementet, som dette fænomen kaldes inden for litteraturvidenskaben, sætter sig også spor i tegnsætningen, som er meget sparsom. Der er ganske få pausetegn og i hver strofe kun ét punktum (alternativt udråbstegn). Strofe 4 sluttes endda med semikolon – her ‘skræver’ meningssammenhængen altså over mellemrummet mellem to strofer, idet forklaringen på strofe 4 gives med strofe 5. Denne digtform giver salmen en særlig karakter, hvor følelsen af, at meningen med sætningen flyder ud over linjernes kanter, bestandigt tvinger øjet videre i teksten på jagt efter det eftertragtede hvilepunkt, som med kun én undtagelse (str. 5) gives i ordet “Kiærlighed”.

Enjambementformen bevirker, at der opstår en strømmende, flydende læsning, som på den ene side ‘bærer’ læseren gennem teksten, men afstedkommer på den anden side også fornemmelsen af åndenød (jf. de få pausetegn), en fornemmelse, som kan blive des mere påtrængende, idet salmen synges – hvor trækker man vejret? På denne måde oplever læseren eller den syngende, hvordan vedkommendes egen menneskelige tid påvirkes eller styres af tekstens fremadstræbende bevægelse, der heroverfor kan siges at formidle det eskatologiske perspektiv.

## Gåden

Også gåden står som en central figur og genre (Auken 2014) i Grundtvigs forfatterskab, og den poetiske fremstilling af gåden i salmerne hører derfor også til undersøgelsen af salmerne som poetisk teologi. Dette kan indkredses med afsæt i ovenstående beskrivelser af salmen som palimpsest og som eskatologisk genre; især i den særlige måde, hvorpå Grundtvig gennem salmernes poetiske fremstillingsform formår at beskrive og fastholde det synlige og det usynlige, det immanente og det transcendent. Teologisk betragtet er det gådefulde det eviges indgriben i tiden. Det spørgsmål, som gåden stiller mennesket over for, er, hvad det vil sige at være 'menneske i verden' i et tredelt skabningsforhold: til tiden, rummet og den levende skabende sandhed (jvf. *DVII*, 126). Vi så ovenfor, hvordan Grundtvig gennem de transtekstuelle referencer skaber, hvad man kan kalde salmens historiske rum. Det vil sige et rum, der er meget vidtstrakt, idet dets perspektiv på én gang rækker ind i menneskets egen historie, bibelhistorien, kirkehistorien og frelseshistorien, men hvis midte samtidig udgøres af det punkt i historien, hvor de perspektiviske linjer krydses: Kristusbegivenheden eller det eviges indbrud i det timelige. Man kan sige, at dette bliver baggrund for at salmens tid også er en eskatologisk tid, der må kunne rumme alle tider, en slags 'fyldt tid'. Det er denne gåde, salmerne så at sige gætter med på.

Gennem undersøgelsen af gådefiguren i Grundtvigs salmedigtning tydeliggøres endvidere den poetiske teologis hermeneutiske karakter: Den teologiske tanke i beskæftigelsen med den poetiske teologi er, at inkarnationen lægger et særligt æstetisk spor, som kan følges historisk og systematisk. Den litterære tankegang er, at billedet kan åbne begrebet. Hos Grundtvig falder den poetiske og den teologiske tanke sammen i forestillingen om, at menneskets gudbilledlighed – og dermed dets modtagelighed for billedtalen – åbner forståelsen. For Grundtvig er gåden indbegrebet af menneskets forhold til Gud og dermed til sig selv. Man kan sige, at der med Grundtvigs brug af figuren er tale om en teologisk metafor.

I salmerne kan gåden således på samme tid virke i sin poetiske og sin teologiske 'funktion' og betydning. Salmegenren viser sig dermed virkelig hos Grundtvig som et poetisk udtryk, der er bestemt af og identisk med den teologiske anskuelse. Dette peger alt sammen i retning af, hvordan de grundtvigske salmer opstod som en genre, der med sin egen form for præ-

cision kunne udtrykke hans teologi. Gennem det genreteoretiske studie af salmen og med den hermeneutiske tilgang bliver det med andre ord tydeligt, at form og indhold og poesi og teologi for salmernes vedkommende er meningsløse dikotomier at operere med.

### Tid og transcendens – to perspektiver på troens øjeblik

To afgørende spørgsmål melder sig på baggrund af ovenstående overvejelser: Kan alle salmer læses som digte? Kan alle digte læses som salmer? Her er svaret, at fortolkerens åbenhed over for teksten beror på en forståelse af, at teksten beskriver og påvirker fortolkeren, ikke blot, at denne udlægger teksten. Dette implicerer forestillingen om noget andet eller mere, der kommer til udtryk i mødet mellem tekst og læser. Noget der altså hverken kan lokaliseres i teksten eller hos læseren. Heri ligger et transcendens-perspektiv, der ikke udelukkende kan beskrives af en litterær hermeneutik. I det øjeblik det poetiske ved en bindestreg sættes sammen med teologisk implicerer det en faglig forpligtelse til at kunne udsige, hvad denne poesi er og gør i modsætning til andre typer poesi. Det teologiske anliggende bliver dermed at beskrive, hvori den poetiske 'åbenhed' består, eller hvad der betinger den.

Teologisk betragtet handler transcendens om Guds forhold til og indgriben i verden, og salmens transcendentperspektiv udfoldes derfor som et forhold mellem skabelse, inkarnation og poesi. Som Svein Aage Christoffersen (2012) gør opmærksom på, må man derfor skelne mellem transcendent ud fra henholdsvis første og anden trosartikel. Dette svarer sådan set til Grundtvigs skelnen mellem skabelsen som naturlig åbenbaring (Guds igangsættelse af historien og tiden) og Kristusbegivenheden som det uigennemskuelige eller gåden: Transcendens ud fra første trosartikel kan som følge af den bevarede gudbilledlighedsrest udforskes gennem æstetiske kategorier og på baggrund af sanseerfaring, mens den transcendent, som er impliceret i anden trosartikel, er afgørende forskellig herfra og udelukkende manifesterer sig som åbenbaring. Det, som Grundtvig på så afgørende vis bidrager med i den lutherske tradition, er her betoningen af skabelsesforholdet (gudbilledligheden) som forudsætningen for at kunne udtrykke frelsesforholdet: Menneske først, kristen så. Den troserkendelse, der kan blive tale om gennem salmepoesien, kunne man således kalde

en erkendelse under gudbilledlighedens vilkår. På den ene side taler salmerne til den menneskelige erfaring og sanserformer, på den anden side er den poetiske tale et gådespejl, det nærmeste den menneskelige erkendelse kommer en tale om og forståelse af det guddommelige. Man kunne kalde det øjeblikkets glimtvisse eller stykkevise erkendelse (1 Kor 13,12).

Salmen som eskatologisk genre understreger i det hele taget netop et tidsmæssigt aspekt af transcendenzen: at frelsen ikke blot er en fremtidig begivenhed i den fjerne horisont, men at Gudsriget også har en præsentisk dimension, der viser sig som mulighed gennem teksten. Således balancerer salmen som poetisk teologi bestandigt i et forhold mellem skabthed og genskabelse; eller fornyelsens og vækstens mulighed.<sup>6</sup> Inkarnation og metafor, poesi og teologi, syn og sang forenes i salmen i og af øjeblikket.

Det er bl.a. derfor, jeg har kaldt min ph.d.-afhandling *Troens øjeblik*. Men Grundtvigs salmer udfolder i virkeligheden, kunne man sige, troens øjeblik i flere forskellige betydninger. Betegnelsen øjeblik angår således både noget synsmæssigt, noget bevægelsesmæssigt og noget tidsmæssigt: Et øjeblik er et *syn*, den funktion ved øjet, at en synsoplevelse eller skuen fremkaldes. Et øjeblik er samtidig en *bevægelse* i to henseender: dels det blink, hvormed øjenlåget lukker øjet op eller i, dels den mere bevidste eller intenderede handling, der ligger i øjekastet, orienteringsretningen med andre ord. Er øjet lukket eller åbent i et blink? Bliket er en bevægelse, der har flygtighedens karakter. Øjeblikket betegner altså også et *tidsinterval*: et ganske kort, næsten ikke registrerbart moment. Endelig betegner udtrykket "for øjeblikket" den præsentiske tid, den nærværende tid, det nuværende.<sup>7</sup> Alle disse betydninger viser sig i syns- og tidsmetaforikken i Grundtvigs salmer.

En salme udtrykker dog også i sig selv et øjeblik: Som handling figurerer den nuets øjeblik, der er forbundet med gudstjenestens tid og fejringen af opstandelsens realitet her og nu. Som tekst udgør den forestillingens midte, den poetiske tale, hvorigennem læserens blik transfigureres, og læseren selv bliver den, der kommer til syne. Som sådan er salmens øjeblik ikke flygtigt, men et tålmodigt blik og udtrykker nådens tid (Agamben 2005), en tid med en egen fylde, inden det eskatologiske moment. Øjeblikket er

<sup>6</sup> Her rækker undersøgelsen af Grundtvigs salmer oplagt mod studier i liturgisk teologi og sangens fænomenologi.

<sup>7</sup> Beskrivelsen af "øjeblikkets" betydninger baserer sig på definitionerne givet i *Ordbog over det Danske Sprog*.

vanskeligt at fastholde og registrere – beskrivelsen af det bliver nemt enten foregribelse eller erindring. Øjeblikket må i den forstand overskrides for at kunne fastholdes.

Som det foregående gerne skulle have illustreret, bemestrer Grundtvigs salmer netop en sådan samtidig overskridelse og fastholdelse. Med en Ricoeursk terminologi kan man kalde en læsning under gudbilledlighedens vilkår for en mistænksomhedens hermeneutik, hvor man bestandigt må være opmærksom på, hvad man netop ikke kan se eller forstå. Et spørgsmål, der derfor altid vil rejse sig i en læsning af Grundtvigs salmer, må derfor være, hvor højt blikket kan hæve sig på poesens vinger.<sup>8</sup>

Inden for dette perspektiv handler beskæftigelsen med den poetiske teologi om at finde det springende punkt, hvor livet kan ses i troens lys, som gennem farvet glas i gåder,<sup>9</sup> og hvor det dermed bliver klart, at vi ikke ser det af os selv, men at noget på underfuld vis lægges til. Det punkt er troens øjeblik.

## Forkortelser

- GSVI-V Th. Balslev m.fl. (udg.) (1944-64), *Grundtvigs Sang-Værk. Samlet Udgave*, I-VI, København.
- DVI-IV N.F.S. Grundtvig (1816-19), *Danne-Virke, et Tids-Skrift*, I-IV, København.

<sup>8</sup> “Fuglen Jeg kiender, med Blik og med Sang, / Hyggelig sidder jeg under dens Vinger, / Mildt giennembævet af Tonernes Klang, / Kækt over Jord jeg med Blikket mig svinger.” (GSVIV, 232)

<sup>9</sup> “Tidens Fødsel Tidens Fylde, / Tidens Ende! Dunkle Ord! / Over dem kun Evigheden / Lover Udsigt lys og klar / Giennem farvet Glas i Gaader / Her vi seer i alle Maader.” (GSVIV, 495), se Solten 2014, 241.

Litteratur

- Agamben (2003), "Digtets slutning" i Iversen, Stefan; Henrik Skov Nielsen og Dan Ringgaard (red.), *Ophold – Giorgio Agambens litteraturfilosofi*, København, 42-48.
- (2005), *The Time that Remains. A Commentary on the Letter to the Romans*, Californien.
- Auken, Sune (m.fl.) (1999), "Kunst og kristendom. En indledning" i *Transfiguration. Nordisk tidsskrift for kunst og kristendom*, årg. 1, nr. 1, 17-20.
- (2014), "Gåden" i Auken, Sune og Christel Sunesen (red.), *Ved lejlighed. Grundtvig og genrerne*, København.
- Bader, Günter (2009), *Psalterspiel. Skizze einer Theologie des Psalter*, Tübingen.
- Bakhtin, Mikhail (2009), "Talegenrer" (orig. 1979) i Johansen, Jørgen Dines & Marie Lund Klujeff (red.), *Genre*, Aarhus, 179-197.
- Balling, Jakob (1983), *Poeterne som kirkelærere*, København.
- (2003), *Historisk kristendom: artikler og afhandlinger i udvalg*, Frederiksberg.
- Balslev-Clausen (1991), *Det vingede ord: Om N.F.S. Grundtvigs salmedigtning*, Frederiksberg.
- Bjerg, Svend og Søren Holst (2011), *Den gyldne harpe. Poetisk teologi i Davids og Grundtvigs salmer*, Frederiksberg.
- Brooks, Cleanth (1949), *The Well Wrought Urn. Studies in the Structure of Poetry*, London.
- Christoffersen, Svein Aage (2012), "Transcendence, Self-Transcendence and Aesthetics" i Wessel Stoker og W.L. van der Merwe (red.), *Looking Beyond? Shifting Views of Transcendence in Philosophy, Theology, Art and Politics*, Rodopi, 209–222.
- Frow, John (2006), *Genre*, London.
- Gadamer, Hans-Georg (2004), *Sandhed og Metode* (overs. A. Jørgensen, orig. 1960), Aarhus.
- Genette, Gérard (1992), *The Architext: an Introduction* (overs. J. Lewin, orig. 1979), Berkeley CA/Oxford.
- (1997), *Palimpsests. Literature in the Second Degree* (overs. C. Newman og C. Doubinsky, orig. 1982), Lincoln NE/London.
- (1997), *Paratexts – Thresholds of Interpretation*, (overs. J. Lewin, orig. 1987), Cambridge.

- Hansen, Jakob Ulrik (2011), "Åndens hermeneutik. En læsning af I al sin Glands nu straalder solen" i *Grundtvig-Studier 2011*, 112-123.
- Hauge, Hans (2000), "Om salmer og modernitet: Fra Grundtvig til Grotrian" i *Kritisk forum for praktisk teologi* 82, 14-24.
- Grønkjær, Niels (2001), "Poetisk teologi" i C. Bach-Nielsen og J. Lindhardt (red.), *Kirke og kristendom: Leksikon*, København, 315.
- Kearney, Richard (2004), *On Paul Ricoeur: The Owl of Minerva*, Aldershot.
- Kemp, Peter (1974), *Engagementets poetik I*, København.
- MacFague, Sallie (1975), *Speaking in Parables: A Study in Metaphor and Theology*, Philadelphia.
- (1982), *Metaphorical Theology: Models of God in Religious Language*, Philadelphia.
- Miller, Caroline (1994), "Genre as Social Action" i A. Freedman og P. Medway (red.), *Genre and the new Rhetoric*, London, 23-42.
- Nielsen, Erik A. (1998), "Poetisk teologi – en ikke eksisterende disciplin" i *Solens fødsel. Seks tekster om kristendommens hemmeligheder*, Frederiksberg.
- (2009), *Kristendommens retorik. Den kristne digtnings billedformer*, København.
- Ricoeur, Paul (1997), *The Rule of Metaphor* (orig. 1978), London.
- (1984), *Time and Narrative*, vol. I (overs. K. McLaughlin og D. Pellauer, orig. 1983), Chicago.
- (1988), *Time and Narrative*, vol. 3 (overs. K. Blamey og D. Pellauer, orig. 1985), Chicago.
- (1980), "Toward a Hermeneutic of the Idea of Revelation" (overs. D. Pellauer, orig. 1977) i L.S. Mudge (red.), *Essays on Biblical Interpretation*, Chicago.
- (1995), *Figuring the Sacred. Religion, Narrative and Imagination*, Minneapolis.
- Scharling, C.I. (1950), "Kristi genkomst og kødets opstandelse. Det eskatologiske hos Grundtvig" i *Grundtvig-Studier 1950*, 7-56.
- Solten, Therese Bering (2014), *Troens øjeblik. Et tematisk, hermeneutisk og genreorienteret studie i N.F.S. Grundtvigs salmer* (Ph.d.-afhandling, Det Teologiske Fakultet, Københavns Universitet), København.
- Trier, Ernst (1874), *Sange for den kristelige folke-skole*, København.